

ЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ «СПІЛЬНОГО РОДУ»: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Ірина Джочка

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: iryna.dzhochka@pnu.edu.ua*

Мета наукової студії полягає у визначенні й аналізі факторів і засобів вираження граматичного значення роду в змінюваних іменниках – граматичних омонімах, здатних, залежно від контексту, номінувати осіб чи істот обох статей.

Дослідницька методика. З метою систематизації матеріалу, розкриття чинників і способів диференціації граматичних значень роду в змінюваних іменниках «спільного роду» було використано описовий (з прийомами компонентного та контекстуального аналізу). Застосовано також порівняльно-типологічний аналіз задля з'ясування лексико-семантичних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних засобів, які впливають на родову віднесеність певної граматичної форми іменника.

Результати дослідження. Встановлено, що змінювані іменники «спільного роду» є назвами осіб (рідше тварин), репрезентуючи семантико-граматичний вияв категорії роду. Вони не формують окремої грами роду, а є граматичними омонімійними формами, які, залежно від контексту, здатні номінувати осіб обох статей чи розрізняти самців або самок у межах фаунонімів. Більшість змінюваних іменників «спільного роду» належать до фемінативів (омоніміїчних форм, маркованих граматичним жіночим родом), серед яких засвідчені як стилістично-нейтральні, так й експресивно-забарвлені лексеми. Маскулізми (омоніміїчні форми, марковані граматичним чоловічим родом) становлять периферію групи іменників «спільного роду», оскільки, зважаючи на сучасні тенденції в родовій категоризації іменника, втрачають статус омоніміїчних форм, формуючи корелятивні пари з похідними найменуваннями жіночого роду, компоненти яких відрізняються тільки граматичним значенням роду. У сучасній лінгвоукраїністиці їх визначають як іменники «парного роду».

Практичне значення. Детально проаналізовано ті іменникові форми, які в різних лексикографічних джерелах мають неоднакове трактування. Указано на суміжні групи іменників, репрезентантів явища семантико-граматичної асиметрії родових форм, які не належать до іменників «парного роду». Обґрунтовано зміну статусу маскулізмів у сучасній українській мові.

Ключові слова: граматична категорія роду, іменники «парного роду», іменники «спільного роду», граматичне значення, фемінативи, маскулізми.

Постановка наукової проблеми та її значення. Категорія роду як фундаментальна граматична категорія іменника є важливим засобом вираження класеми предметності в українській мові. Класифікаційна категорія роду властива всім іменникам, окрім множинних. В українській лінгвістиці були спроби охопити грамемами роду всі субстанціальні лексеми, зокрема В. Горпинич запропонував визначати граматичне значення роду і в тих іменниках, які вживаються тільки в множині. З цією метою мовознавець пропонував увести четверту граему – «парний рід» [8, с. 60]. Такий самий термін уже був ужитий авторами підручника «Грамматика української мови: Морфологія» О. Безпояско, К. Городенською та В. Русанівським. Проте до іменників «парного роду», на думку вчених, «належать назви істот, здебільшого осіб, родова ознака яких виражена суфіксально-флексійними засобами, тобто зовнішньою структурою окремого слова, наприклад: *патріот* – *патріотка*, *українець* – *українка*, *полтавець* – *полтавка*» [3, с. 54-55]. Водночас будь-яке граматичне значення повинно обов'язково мати засоби вираження, однак у пропонованому твердженні В. Горпинича вони відсутні, тому чотирикомпонентна структура категорії роду іменників не знайшла підтримки в сучасній лінгвоукраїністиці.

Відомо, що тільки частина іменників значення роду виражає на основі семантичної ознаки: рід таких лексем зумовлений реальним поділом осіб за статтю, наприклад: *брат* – *сестра*, *чоловік* – *жінка*, *вчитель* – *вчителька*, *півень* – *курка* тощо. Семантико-граматичний характер категорії роду, репрезентований у таких словах, становить ядро категорії роду як такої.

Сюди граматисти зараховують і граеми середнього роду, які називають малих за віком істот, без розрізнення статі. Семантико-граматична сутність категорії роду, на думку І. Вихованця, по-іншому виявляє себе в таких номінаціях, оскільки, «у граемі середнього роду нейтралізовано здійснювану грамемами чоловічого й середнього роду семантичну диференціацію статі й закріплено відбиття молодого віку істот, їхньої недорослості»: *дівча*, *хлопча*, *хлоп'я*, *дитинча*, *дитя*, *лоша*, *теля*, *гусеня*, *гуся*, *курча*, *кача*, *індича* [7, с. 88]. Саме змінювані іменники семантико-граматичного роду, в основу яких покладено поділ назв осіб та істот за статтю, стануть *об'єктом* аналізу в нашій науковій розвідці. Ці лексеми вже неодноразово були у фокусі уваги багатьох українських граматистів, отримуючи неоднозначне термінологічне трактування, що зумовлює *актуальність* пропонованої праці. На сьогодні в лінгвоукраїністиці дослідники активно послуговуються термінами «спільний

рід», «подвійний рід», «граматична омонімія», «варіантність родових форм», «хитання в граматичному роді», «паралельні родові форми», «фемінативи», «фемінітиви», «маскулізми», «парний рід» (О. Безпояско, М. Брус, І. Вихованець, В. Горпинич, А. Загнітко, І. Матвіяс, В. Мерінов, Т. Мороз, В. Понкратова, О. Халіман та ін.) [2; 3–5; 9; 11–15]. **Наукова новизна** дослідження полягає у з'ясуванні тих теоретичних та практичних аспектів щодо змінюваних іменників «спільного роду», які в сучасному мовознавстві мають різну інтерпретацію.

Погоджуємося з твердженням Т. Мороз, що вживання форм іменників чоловічого роду на позначення осіб та істот жіночої статі, омонімічних форм, маркованих жіночим граматичним родом, для найменування осіб обох статей («спільний рід»), невідповідність форм іменників на **-ищ(е), -иськ(о)** їхньому граматичному значенню («подвійний рід»), відсутність забезпечення незмінюваних форм засобами вираження роду тощо є виявами семантико-граматичної асиметрії на рівні граматичної категорії роду. Задля подолання асиметрії між грамами роду використовують лексичні, словотвірні та синтаксичні засоби [12].

Метою пропонованої розвідки є встановлення й аналіз чинників і засобів вираження граматичного значення роду в змінюваних іменниках з ознаками семантико-граматичної асиметрії, репрезентованої у відношеннях омонімії, синонімії, синкретизму чи аналітизму грамам роду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У корпусі лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є граматичні категорії іменника, значна увага приділена центральній морфологічній категорії роду, зокрема й тим аспектам, які в сучасному мовознавстві мають неоднозначну інтерпретацію. Одним з таких класів є іменники «спільного роду», у межах яких розглядають тільки фемінативи та маскулізми, а також іменники потенційного роду, відмежовуючи їх від іменників подвійного роду (формально-граматичний вияв родових ознак) [3, с. 54–72]. І фемінативи, і маскулізми, й іменники потенційного роду в межах «спільного роду» розглядають автори підручника з морфології за редакцією А. Мойсієнка [1, с. 263].

Як омонімічні форми іменників слова на зразок *сирота, трудяга, агакало, базікало* визначає А. Загнітко, який зазначає, що «у словах аналізованого типу спостерігається явище омонімії, поза контекстом в іменнику утримується ГЗ і чоловічого, і жіночого роду. <...> Синтагматично такий іменник розщеплюється на дві-три омонімічні родові форми (чоловічий або жіночий – *невдаха*; чоловічий або середній – *ледащо* і т. д.)» [9, с. 144–146]. Солідарні з поглядом А. Загнітка й автори підручників з сучасної української мови (зокрема морфології) В. Горпинич, О. Лаврінець, К. Симонова, І. Ярошевич, які переконані, що нема підстав інтерпретувати іменники «спільного роду» як окрему граму, як раніше визначали її автори традиційних граматики (Б. Кулик, І. Матвіяс,

М. Плющ та ін.), оскільки такі лексеми «не мають таких визначальних ознак, які, з одного боку, об'єднували б групу іменників в окремих родовий клас, а з іншого – відрізнялися б їх від чоловічого, жіночого і середнього родів» [10, с. 227–229].

Підтримуємо думку тих мовознавців, згідно з якою іменники «спільного роду» – це поняття, що має не статус граматичного значення, а позначає сукупність іменників, які є граматичними омонімами, оскільки в одній словоформі неможливе поєднання двох категоріальних форм однієї й тієї самої категорії. Ураховуючи сучасні тенденції стосовно родової категоризації, пов'язаних з активним творенням співвідносних назв осіб чоловічого та жіночого роду, вважаємо, що іменники на зразок *філолог, директор, генерал, дипломант* тощо варто на сьогодні трактувати як іменники, належні до «парного роду». Надзвичайно продуктивний процес деривації співвідносних іменників жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за суспільною діяльністю, професією, національністю тощо значною мірою спричинив поповнення кількісного складу іменників «парного роду»: «Вказівка на стать міститься в самій формі слова: іменники з кінцевим приголосним реалізують графему чоловічого роду, а назви на *-а* – графему жіночого роду» [3, с. 56], наприклад: *професор – професорка, філолог – філологиня, декан – деканеса* тощо. Проте не змінюють свого граматичного статусу іменники «спільного роду» – маскулізми на позначення прізвищ (*Шевченко, Ковальчук, Пиріг* тощо), тобто іменники, які мають форму, що маркована граматичним чоловічим родом, проте позначає осіб обох статей. «Колишні» маскулізми – назви осіб за фахом, посадою, науковим званням тощо – на сьогодні є компонентами двочленної родової парадигми, де «парні (бінарні) протиставлення простежуються як на рівні диференційних граматичних ознак, так і на рівні одиниць структури слова, які ці ознаки виражають» [3, с. 55], наприклад: *пілот – пілотеса, лейтенант – лейтенантка, синоптик – синоптиkinя* та ін.

До іменників «спільного роду», маркованих закінченням *-а*, належать кілька іменників – назв осіб за певним родом діяльності: *листоноша, слуга, староста, суддя, тамада*. Щодо іменника *суддя*, то відбулися зміни граматичного роду в найменуванні службової особи в органах суду, яка виносить вирок у певній судовій справі. Зокрема, у тлумачному «Словнику української мови» (1970 – 1980) ця лексема маркована чоловічим граматичним родом [19]. У сучасних лексикографічних джерелах та підручниках лексема *суддя* належать до граматичних омонімів, форма якого набуває граматичного значення роду залежно від контексту, порівняймо: *Заангажований суд: суддя виніс рішення на підставі піддроблених митних декларацій* («Чернівецький промінь», 06.06.2022); *Суддя Кожевник виніс перший на всю Україну виправдальний вирок за статтею ККУ про «непокору» військового за час війни* («Новинарня»,

16.06.2023). У сучасних словниках й надалі марковані тільки графами чоловічого роду назви таких професій чи роду занять із закінченням *-а*, наприклад: *кожум'яка* (іст.) «майстер, що виробляв сирицю; мнець», *рикша* «людина, яка везе коляску з вантажем або пасажиром», *юнга* «підліток на судні, що навчається морської справи, готується стати матросом; молодший матрос». Аналогічно тільки граматичне значення чоловічого роду маємо в найменуваннях різних титулів чи військових звань, порівняймо: *ага* «титул воєначальників і начальників деяких груп придворних слуг у султанській Туреччині», *воєвода* «у давній Русі – начальник війська, загону; полководець»; *старшина* «офіцерський чин у козацьких військах, що відповідав чинові підполковника, а також особа, що мала цей чин»; *вельможя* (заст.) «знатна й багата особа, яка обіймала високу державну або придворну посаду»; *магараджа* «в Індії до 1956 р. – титул князя високого рангу, якому підкорялося кілька інших князів, а також особа, що мала цей титул»; *раджа* «у стародавній Індії – правитель держави; з часів середньовіччя і до 1950 р. – князівський титул і особа, що мала цей титул». Підтримуємо думку А. Загнітка, який стверджує: «Соціальна нерівність чоловіків та жінок законсервувала і водночас зумовила розвиток в іменників чоловічого роду узагальненого значення, у результаті чого виникла тенденція називати жінку завжди окремим родом жіночого роду» [9, с. 149-150]. Оскільки наведені іменники належать або до застарілої лексики (історизмів), або ж жінки типово й сьогодні не залучені до певної професійної діяльності (*рикша*, *юнга*), то закономірно й не відбулося диференціації в цих лексемах граматичного значення роду.

Окремої уваги заслуговує лексема *якудза*, яка не зафіксована в тлумачному «Словнику української мови» (1970-1980). «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005) пропонує таке визначення значення слова: «в Японії – мафія, організований злочинний світ» [6, с. 1423]. Електронний тлумачний словник української мови (СЛОВНИК.UA), який містить понад 130 тисяч тлумачень, пропонує три лексико-семантичні варіанти аналізованого іменника: «1. В Японії – мафія; організований злочинний світ; на відміну від злочинних угруповань Європи, є майже легальною структурою; її ватажки інколи схильні до самореклами. 2. Нероба, гультяй, хуліган. 3. Гравець, картяр» [18]. Проте в обох випадках іменник граматично маркований жіночим родом. Цілком погоджуємося з тим, що в першому значенні лексема *якудза*, називаючи злочинне угруповання, належить до іменників формально-граматичного роду й, відповідно до типового закінчення та морфологічної парадигми словозміни, репрезентує форму жіночого роду. Однак уважаємо, що аналізований іменник на позначення особи, яка веде бездіяльне, ледаче життя, є ледарем, гультяєм чи гравцем, виражає граматичне значення чоловічого роду. Саме графема чоловічого роду зафіксована сучасним

«Словником української мови» у 20 томах (або СУМ-20) у словах *гольтіпака*, *гультіпака* і *гульвіса*, що позначають неробу або гуляку (зауважимо, що спільнокореневе *гуляка* є граматичним омонімом, здатним називати осіб обох статей, розщеплюючись на дві родові форми). У цьому випадку, на нашу думку, маємо вплив позамовних факторів, оскільки раніше в суспільстві соціально-економічні умови меншою мірою уможлилювали такий (ледачий, бездіяльний) спосіб життя для жінок, які повинні були дбати про дітей та родину. Щодо іменника *якудза*, то сучасна мовленнєва практика засвідчує вживання цієї лексеми й у значенні «член злочинного угруповання», яким, зважаючи на традиції й звичаї цієї організації, здебільшого може бути представник чоловічої статті; відповідно й лексема на позначення особи репрезентуватиме граему чоловічого роду, наприклад: *Колишній якудза розповів, що був свідком злочину трансплантології у комуністичному Китаї* («Велика епоха», 06.07.2022).

Подібні, але не тотожні, родові граматичні характеристики притаманні лексемам *вояка*, *гайдамака*, *неборака*, *бурлака*. Усі чотири іменники є формами чоловічого роду й позначають відповідно воїна, бійця, учасника спротиву (*вояка*, *гайдамака*), людину, чий станoviще, вчинки або дії викликають співчуття (*неборака*), особу без постійної роботи чи постійного місця проживання (*бурлака*). Остання лексема в значенні «кріпак, який втік від свого пана» належить до застарілих, а в розмовному стилі може позначати саодинокого чи неодруженого чоловіка. Крім того, в українській мові функціонують синоніміїні форми *вояк*, *гайдамак* (рідко), *бурлак*, *неборак*, які, виражаючи тотожну семантику, марковані типовим засобом вираження граеми чоловічого роду – нульовим закінченням. Лише у формі чоловічого роду засвідчена лексема *нетяга* на позначення бідної, незаможної людини. Натомість іменник *небора*, характерний тільки для розмовного мовлення, належить до граматичних омоніміїних форм, здатних номінувати осіб обох статей, наприклад: *Як собака стеріг хату, То його й тримали, Як постарівся, небора, Взяти та й прогнали* (С. Руданський); *Муромець розстебнув дерев'яну зацібку сіряка й простяг бородатому нетязі півхлібини* (І. Білик).

Окремої уваги заслуговують особливості функціонування в українській мові іменників «парного роду» *сусід* і *сусідка* на позначення відповідно осіб чоловічої і жіночої статті та іменника – граматичного омоніма *сусіда* із семантикою: граема чоловічого роду – «те саме, що сусід», граема жіночого роду – «те саме, що сусідка»; порівняймо: – *Бач, – думаю, – й не похвалився, дарма що товариш і сусіда* (М. Коцюбинський); *Дівчинка, хоч невеличка, теж не гуляла: воду бралася сусіди носити, у городі в неї полоти* (Марко Вовчок).

Принагідно зауважимо, що вживання паралельно форм чоловічого і жіночого роду характерне й для деяких іменників формально-

граматичного роду, однак у цих випадках фіксуємо хитання в граматичному роді, чи неусталеність морфологічного оформлення лексеми, що «пов'язано з історичними, діалектними факторами або з процесом морфологічного засвоєння іменників іншомовного походження» [1, с. 262], наприклад: *абрикос* – *абрикоса*, *банкнот* – *банкнота*, *вольєр* – *вольєра*, *ворс* – *ворса*, *жираф* – *жирафа*, *желатин* – *желатина*, *зал* – *зала*, *кахель* – *кахля*, *клавіш* – *клавіша*, *лангуст* – *лангуста*, *манжет* – *манжета*, *мозоль* – *мозоля*, *мотузок* – *мотузка*, *оазис* – *оаза*, *парасоль* – *парасоля*, *пелюсток* – *пелюстка*, *реприз* – *реприза*, *спазм* – *спазма*, *хлющ* – *хлюща* та ін.

Водночас в українській мові функціонують паронімії іменникові лексеми, відмінні за граматичними родовими значеннями та лексичною семантикою, порівняймо: *адрес* «письмове вітання з нагоди відзначення ювілею чи іншої видатної події» – *адреса* «місце проживання чи перебування кого-небудь або місце розташування чого-небудь»; *вольт* «одинаця виміру напруги електричного струму», «елемент манежної їзди – рух коня по колу», «ухилення від удару супротивника під час фехтування» – *вольта* «легка шовковиста бавовняна тканина», «музична абревіатура нотного запису щодо повторюваної частини твору», «старовинний парний танець»; *гарнітур* «комплект, набір функціонально однорідних предметів» – *гарнітура* (*полігр.*) «сукупність друкарських шрифтів різних накреслень і кеглів, але однакового за характером малюнка», (*техн.*) «металеві частини, що входять в обладнання печі, котлоагрегату і т. ін.»; *девіз* «стисле формулювання провідної ідеї, програми дій», «короткий вислів або слово, що є псевдонімом автора якоїсь роботи» – *девіза* «платіжний засіб в іноземній валюті, який використовується для міжнародних розрахункових операцій»; *жовтобрюх* «велика неотруйна із жовтуватим черевом змія родини вужевих; жовточеревий полоз» – *жовтобрюха* «мала з жовтим черевцем пташка ряду горобцеподібних»; *задум* «задуманий план дій; намір», «основна ідея художнього, музичного, публіцистичного і т. ін. твору» – *задум* «стан того, хто задумався, заглибився в думки, роздуми»; *кар'єр* «місце відкритого видобування копалин (каміня, глини, піску і т. ін.)», «прискорений галоп, найшвидший біг коня; чвал» – *кар'єра* «швидке, успішне просування в службовій, суспільній, науковій та іншій діяльності; досягнення слави, вигоди і т. ін.»; *меліс* «сорт цукру-піску, який одержують з білої патоки - побічного продукту цукрорафінадного виробництва» [17] – *меліса* «трав'яниста багаторічна медоносна рослина родини губоцвітих з білими або жовтими квітками та лимонним запахом»; *округ* «частина держави, що виділяється в окрему територіальну одиницю з адміністративно-політичною, господарською і т. ін. метою», «територіальна одиниця, створена для проведення виборів членів виборних державних органів» – *округа* «нарколішня місцевість»; *пар* «рілля, залишена на одне літо без посіву з

метою поліпшення якості ґрунту для наступного посіву озимих» – *пара* «речовина в газоподібному стані, звичайно при температурі нижче критичної; газоподібний стан речовини», «два однорідні або однакові предмети, що вживаються разом і становлять одне ціле або комплект» [20].

Зафіксована також обмежена кількість іменників – граматичних омонімів на позначення назв неістот, які в синтагматичному оточенні набувають ознак або чоловічого, або жіночого роду, зокрема: *дрож* / *дріж*, *кужіль*, *жужіль*, *купіль*, *харч*, *гандж*, *фальш*, наприклад: *Я не пам'ятаю випадку, щоб хтось після гицеля ліз і собі в ту крижану купіль* (Б. Антоненко-Давидович); *Малюки обсіли ночви, руками хлюпались у теплому купелі і бризкали на рожсєє тільце найменшого братика* (С. Чорнобривець) [20, с. 1456]. Іменники – чоловічі імена, марковані формально-граматичним закінченням *-а*, характерним для родових форм жіночого роду, в українській мові представлені теж лише кількома лексемами: *Ілля*, *Лука*, *Микита*, *Микола*, *Кузьма*, *Сава*, *Хома*.

Більшість проаналізованих лексем належать до стилістично нейтральної лексики. Однак значно більшою кількістю одиниць представлені фемінативи (граматичні омоніми, які потенційно є виразниками чоловічої чи жіночої статті, марковані граматичним жіночим родом, а саме флексією *-а*) з емоційно-експресивним забарвленням. Основна частина фемінативів «формує ряди експресивно-оцінних слів, які називають осіб за їх діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою, статусом тощо» [3, с. 81]. Оскільки позитивні якості чи риси характеру людини члени соціуму сприймають як норму, звичне, буденне явище, то й група лексем з експресією захоплення, співчуття чи доброзичливості значно поступається за обсягом класу слів з негативним забарвленням, порівняймо: *бідолаха*, *добряга*, *добряка*, *друзяка*, *молодчага*, *розумака* (*розумаха*), *сердега*, *симпотяга*, *сиротина*, *трудяга* та ін. І, навпаки, потреба загострити увагу на поведінці, моралі, інтелекті, неохайному зовнішньому вигляді чи вроджених вадах, які не збігалися з ustalеними поглядами, звичаями чи традиціями, спричинила появу численних номінацій, у яких, окрім вказівки на особу, закладено оцінний компонент негативного змісту, наприклад: *базіка*, *вискочка*, *волоцюга*, *ехида*, *зануда*, *заброда*, *задавака*, *замазура* (*замазуха*), *зівака*, *каліка*, *мандрьоха*, *нахаба*, *невмивака*, *невіра*, *недотепа*, *незграба*, *нероба*, *нюня*, *опи́яка*, *плакса*, *почвара*, *пройда*, *просторіка*, *пустомеля*, *скнарюга*, *скупендря*, *тихоня* та ін.

На думку А. Загнітка, атрибутивний характер цих лексем дозволяє вільно послуговуватися ними для характеристики осіб чоловічої статті, а з іншого боку, форма жіночого роду унеможлиблює їхнє функціонування із граматичним значенням жіночого роду для характеристики осіб чоловічої статті. Тому омонімія граматичного роду в цьому випадку є наслідком створення емоційної оцінки, «пов'язаної з виявленням семантич-

них особливостей в українській мові, тобто з метафоричним переносом» [9, с. 146].

Різноманітні смислові відтінки слів-характеристик, основною функцією яких є не назва безпосередньо особи, а вказівка на її ознаки (власливості), доповнені категоріальним набором твірних основ: творення емоційно-забарвлених найменувань відбувається на базі дієслівних, прикметникових та іменникових лексем із застосуванням різних словотворчих засобів.

Значна частина експресивно забарвлених іменників-фемінативів є відіменниковими: *бандюга, брехуняка, друзяка, звірюга, ледацюга, молодчага, сонюга*. До відприкметникових належать похідні: *бідняга, злюка, п'янюга, симпатяга, скромняга, хитрюга, чистьоха*. Дієслівними основами мотивовані деривати, серед яких виокремлюють похідні з нульовим суфіксом: *базіка, заїка, роззява* та суфіксами **-ах(а) / -ях(а), -ак(а)** тощо: *вихваляха, забіяка, задирака, задавака, зівача, знайда, кривляка, мандрьоха, невмивака, посіпака, потіпака, прибудда, розбишака, розбіяка, танцюра*. Засвідчено також кілька похідних, утворених основоскладанням та зрощенням: *сновида, снохода, неминайкорчма, недолийчарка*.

Суфікси зі значенням збільшеності, які наявні у структурі іменників «спільного роду», у сучасній українській мові є малопродуктивними. Варіативність словотвірних морфем **-аг(а) / -ах(а), -аг(а) / -индряг(а)** зумовила словотвірну синонімію слів, наприклад: *бідолога* і *бідолоха, скуп'яга* і *скупиндряга, випивака* і *випивоха*. За спостереженням З. Валух, у фемінативах із суфіксами **-ак- / -як-, -аг- / -яг-, -уг- / -юг-** відбулася нейтралізація аугментативного значення, характерного для цих морфем, «за рахунок набуття ними значення негативної або позитивної оцінки» [5, с. 51]. Основна функція таких фемінативів у повідомленні – надання про людину певної інформації або висловлення свого ставлення до цієї особи.

Назви осіб – іменників «спільного роду» (граматичних омонімів) розрізняємо за статтю в контексті за допомоги узгоджуваних та координуваних з іменником атрибутивних чи предикативних (родових – форм минулого часу та умовного способу однини) лексем: *мовчазний сирота, тамада приїхав*.

Грамматичне розрізнення родових ознак по-іншому інтерпретоване у назвах тварин. «З віддаленням від центру семантико-граматичних родових розрізень за статтю, тобто від назв осіб до назв інших істот, – вважає І. Вихованець, – спостерігаємо непослідовність у виявах морфологічної категорії роду» [7, с. 88]. З усіх способів вираження граматичного значення роду щодо змінюваних назв представників фауни в українській мові послуговуємося трьома: лексичним, морфологічним і словотвірним. Синтаксичний спосіб здебільшого застосовуємо для розрізнення родових ознак невідмінюваних фаунонімів.

Лексико-семантичний спосіб характерний тільки для іменників семантико-граматичного роду, у яких грамема роду виражена лексичним значенням слова, наприклад: *бик – корова, кабан – свиня, півень – курка, баран – вівця, кінь – кобила* тощо. Причому грамема роду часто стає засобом для розрізнення не лише за статтю, але й за віком: *кінь – кобила – лоша, бик – корова – теля, цап – коза – козеня, кнур – свиня – поросля*, наприклад: *Хоч нас і троє, але ж свиней у пана було достобіса. І кнури, і свині, і підсвинки, поросят, як гороху* (Ю. Логвин). Незначна кількість таких лексем зумовлена прагматичним чинником: такі назви властиві тільки свійським тваринам, які мають практичну цінність й вагоме значення у господарській діяльності людини. Звернімо увагу, що з метою уточнення віку тварини утворено ще й зоонім *підсвинок* «немолочне поросля віком до року», де грамема роду мотивована морфологічно: форма чоловічого роду з нульовим закінченням.

Для іменників – назв тварин, птахів, риб – в українській мові здебільшого існує єдина форма чоловічого або жіночого роду для їх позначення, наприклад: *тюлень, орел, гепард, сокіл, окунь, джміль* – чоловічого роду, *білка, лисиця, бджола, гусинь, форель* – жіночого роду. Уживання їх у мовленні засвідчує відсутність розрізнення таких істот за статтю на морфологічному і синтаксичному рівнях: «Морфологічне нерозрізнення виявляється тут у зарахуванні обох статей до одного граматичного роду (чоловічого або жіночого), а синтаксична “байдужість” до диференціації за статтю – в синтаксичному нерозщепленні морфологічного роду за допомогою узгоджених або координованих слів» [7, с. 88]. Це є свідченням суміжності або й повного входження більшої частини іменників-назв тварин до підкласу іменників із формально-граматичним змістом.

Якщо ж виникає прагматична необхідність акцентування статі певної тварини, для творення відповідних номінацій застосовують словотвірний спосіб, у межах якого є змога розмежовувати не тільки істот чоловічої та жіночої статі (самців та самок), а й називати істот, малих за віком, яку експлікує грамема середнього роду у сфері семантико-граматичного функціонування. Словотвірним маркером відображення молодого віку істот, їхньої недорослості в українській мові є суфікс *-ен(я)* та нульовий суфікс у поєднанні із закінченням *-а (-я)*, наприклад: *гусак – гуска – гусеня, качур – качка – каченя, індик – індичка – індиченя, ведмідь – ведмедця – ведмежа, лев – левця – левеня, заєць – зайчиха – зайченя, вовк – вовця – вовченя, лось – лосця – лосеня, олень – оленця – оленя, кріт – кротця – кротеня* та ін. Усі найменування істот, малих за віком, які реально вказують на тварин, що розрізняються за статтю, формально завжди виражають грамему середнього роду. Указаний словотвірний суфікс (*-ен-я*) є продуктивним у сучасній українській мові. Деривати на означення нащадків живих істот активно творяться навіть

від тих назв тварин, які не утворюють іменників «парного роду» для розрізнення самців та самок тварин, порівняймо: *миша* – *мишеня*, *сорока* – *сороченя*, *білка* – *білченя* та ін. Семантична виразність і «впізнаваність» цього словотвірного форманта зумовила виникнення оказіоналізмів з метафоричним значенням, порівняймо: *У ластівки* – *ластовенятко*, / *В шовковиці* – *шовковенятко*, / *В гаю у стежки* – *стеженятко*, / *У хмари в небі* – *хмаренятко*, / *В зорі над садом* – *зоренятко* / *Вже народилися* (М. Вінграновський). Зазначену словотвірну модель використовують і для позначення малих, дрібних речей: *рученя*, *ноженя*, *оченя*, *гарбузеня*, *грошенята* та ін. Зрозуміло, що в таких іменниках реалізовано зменшено-пестливе значення, а не семантика «маля якоїсь тварини», відповідно й такі іменники репрезентують формально-граматичну сутність категорії роду, де граматичне значення середнього роду визначаємо за набором закінчень.

Синтаксичний спосіб використовуємо переважно для визначення роду незмінюваних іменників-фаунонімів (*кенгуру*, *колібри*, *поні*, *фламінго*), які стануть об'єктом аналізу в подальших наукових розвідках. Однак виявлено два іменники-фауноніми, марковані граматичним жіночим родом, які здатні диференціювати цих тварин за статтю, а саме: *собака* «домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін.» та *лелека* «великий перелітний птах родини лелекових із довгим прямим дзьобом та довгими ногами», порівняймо: *На хаті, в засніженому кустратому гнізді, де літували собі лелека й лелечиха, тепер стоїть самотній лелека і дивиться на схід* (М. Стельмах). І хоча в мові паралельно функціонує похідний іменник на позначення самки (*лелечиха*), зазначена лексема поєднується із залежними атрибутивними словами у формі жіночого роду, наприклад: *На повернення птахів із вирію чекають не лише люди, а й самотня лелека, яка чомусь повернулася на Івано-Франківщину ще у грудні* («Вікна», 20.03.2015). Хоча вважаємо, що і грамема чоловічого роду, і грамема жіночого роду паралельно вживаються на позначення виду цього птахів без необхідності розрізнення статті окремої тварини. За потреби акцентувати, про кого саме йдеться – самця чи самку, то для позначення птаха чоловічої статі використовують форму *лелека*, для позначення ж самиці – похідну лексему *лелечиха*, порівняймо: *На старій вербі похилій, під дощем і спекою, Жила собі лелечиха із лелекою* (І. Нехода); *Спершу домашнє пташине товариство (кури, гуси) сприйняло гостя насторожено, а згодом змирилося, бо лелека не був задиркуватим, навпаки, смирним* (Т. Лехман «Самотній лелека»).

Тлумачні словники фіксують також два іменники-фауноніми, граматично марковані жіночим родом із закінчення *-а*, які виражають грамему чоловічого роду, як-от: *коала* «невеликий ссавець підкласу сумчастих із густим сірим хутром, який живе в евкаліптових лісах Австралії і

живиться тільки листям евкаліпта; сумчастий ведмідь» і *шуліка* «великий хижий птах родини яструбиних з довгими крилами і загнутим дзьобом; коршак». На нашу думку, зміна родової віднесеності відбулася за аналогією до форми чоловічого роду синонімічних найменувань «сумчастий ведмідь», «коршак», «яструб», порівняймо: *Раптом налетів шуліка, шугнув до дерева, і синичка жалібно забилася в кігтях хижака* (О. Копиленко); *Найменше він очікував, що якимось прийде на роботу і виявить коалу, приголомшеного і надто наїдженого, щоб рухатися, оточеного обдертими евкаліптовими рослинами* (ТСН, 06.09.2023). Поряд із нормативною формою чоловічого роду іменника *коала* в мережних дописах та новинних ресурсах автори все частіше надають перевагу ненормативній формі жіночого роду, змінюючи графему за формально-граматичним показником – закінченням *-а* – за аналогією до *жирафа, панда, мавпа* та ін., наприклад: *Рідкісна коала в Австралії* (УНІАН, 27.04.2021); *Для науки коала стала відомою в 1802 році, а роком пізніше був спійманий живий звір* (Ukr.Media, 15.12.2018).

Підсумовуючи всі описані проблемні чи неоднозначні випадки встановлення родової належності того чи того іменника, зауважимо, що конструктивного впорядкування нормотворчої діяльності українське мовознавство досягне тільки тоді, коли будуть розроблені нові засади досліджень, які відповідатимуть сучасному розвитку наукової думки. Найважливіше варто згадати пораду Ю. Шевельова, висловлену упорядникам нового правопису, яка, на наш погляд, стане доречною для кожного лінгвіста, сфера наукових досліджень якого пов'язана з кодифікацією мови: «Особливо треба пам'ятати, що правопис не повинен воювати з мовою й накидати їй те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису – формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису» [16, с. 509].

Висновки та перспективи дослідження. Отже, змінювані іменники «спільного роду» репрезентують явище семантико-граматичної асиметрії граматичної категорії роду, виступаючи граматичними омонімами. Послідовно здатність називати осіб обох статей (залежно від контексту) зберігають фемінативи, натомість більшість маскулізмів, які тривалий час, будучи марковані граматичним чоловічим родом, теж номінували осіб обох статей, на сьогодні стають базою творення похідних найменувань жіночого роду. Відповідні корелятивні пари в сучасному мовознавстві визначають як іменники «парного роду». Незначна кількість іменників із закінченням *-а* на позначення осіб експлікуює тільки графему чоловічого роду (назви окремих професій, титулів, військових звань), що зумовлено позамовними чинниками. Потребують окремого дослідження невідмінювані іменники як репрезентанти семантико-граматичної асиметрії категорії роду, відсутність флексій у таких лексемах є підґрунтям відмінних способів і засобів репрезентації граматичних значень роду.

Література

1. Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / за ред. А.К. Мойсієнка. Київ, 2013. 524 с.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ: Наук. думка, 1991. 171 с.
3. Безпояско О. К., Городенська О. К., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
4. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2019. 440 с.
5. Валюх З. Іменники «межових» моделей творення: націотвірний і словотвірний аспекти. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 45–53.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
10. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 524 с.
11. Мерінов В. В. Функціонально-категорійна аспектуальність граматичного роду іменника в українській мові. Харків: Вид-во ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2005. 211 с.
12. Мороз Т. Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02. Харків, 2008. 18 с.
13. Мороз Т. Характер співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічної категорії роду іменника. *Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство) / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка*. Кіровоград, 2014. Вип. 127. С. 432–436.
14. Понкратова В. М. Граматична категорія роду іменника в українському мовознавстві ХХ століття. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер.: Філологія. Мовознавство. 2014. Т. 221, Вип. 209. С. 74–78.
15. Халіман О. В. Оцінні значення іменників спільного роду як проблема лексикографування (на матеріалі аналізу відповідей респондентів).

- Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство.* 2011. Т. 19, вип. 17(2). С. 172–179.
16. Шевельов Ю. Вибрані праці. Кн. 1: Мовознавство. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с.
17. Горох – українські словники. URL: <https://goroh.pp.ua/Словозміна/>
18. Словник УА. Портал української мови та культури. URL: <https://slovyk.ua/index.php>
19. Словник сучасної української мови (1970–1980). URL: <https://sum.in.ua/>
20. Словник української мови online. Томи 1-14 (а-преференція) URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>
21. Словопедія. Словник іншомовних слів. URL: <http://slovopedia.org.ua/36/53402/240857.html>

CHANGEABLE NOUNS OF «COMMON GENDER»: PROBLEMATIC ASPECTS

Iryna Dzhochka

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, 57, Shevchenka St., 57;
e-mail: iryna.dzhochka@pnu.edu.ua*

The purpose of the study is to identify and analyze the factors and means of expressing the grammatical meaning of gender in inflected nouns - grammatical homonyms, which, depending on the context, can nominate persons or creatures of both sexes.

Research methodology. In order to systematize the material, to reveal the factors and methods of differentiation of grammatical gender meanings in the nouns of the "common gender", the descriptive (with the techniques of component and contextual analysis) was used. The comparative and typological analysis was also used to clarify the lexical-semantic, morphological, word-formation, and syntactic means that influence the gender of a certain grammatical form of a noun.

The results of the study. It has been established that the changeable nouns of the "common gender" are the names of persons (rarely animals), representing the semantic and grammatical manifestation of the category of gender. They do not form a separate gramma of the genus but are grammatical homonymous forms that, depending on the context, can nominate persons of both sexes or distinguish males or females within faunonyms. The majority of changeable nouns of the "common gender" belong to feminines (homonymous forms marked with grammatical feminine gender), among which both stylistically neutral and expressively colored lexemes have been attested. Mascul-

linities (homonymous forms marked with grammatical masculine gender) constitute the periphery of the group of "common gender" nouns, since, given the current trends in the gender categorization of nouns, they lose the status of homonymous forms, forming correlative pairs with feminine derivatives, the components of which differ only in the grammatical meaning of gender. In modern linguo-Ukrainian studies, they are defined as "paired gender" nouns.

Practical significance. *The article analyzes in detail those noun forms that have different interpretations in different lexicographic sources. The author points to the adjacent groups of nouns that represent the phenomenon of semantic and grammatical asymmetry of genitive forms that do not belong to the "paired" nouns. The change in the status of masculinities in the modern Ukrainian language is substantiated.*

Key words: *grammatical category of gender, nouns of "paired gender", nouns of "common gender", grammatical meaning, femininities, masculinities.*